

סקירת ספרים חדשים

בעריכת גיא פלדמן

לא צדקה אלא צדק: פרקים בהתפתחות העבודה הסוציאלית בישראל

ג'וני גל ורוני הולר (עורכים)

עדה בוקר: ספריית אסיף, מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת
בן גוריון בנגב, 2019. 408 עמודים

סקר: אורי ינאי¹

הספר **לא צדקה אלא צדק** הוא יצירה נפלאה שעוצבה ביד יוזמיו ועורכיו, פרופ' ג'וני גל וד"ר רוני הולר מבית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים. ספרם החדש והמקורי מציג דמויות מרשימות, סיפורים מרתקים, מוסדות, תהליכים ואירועים שעיצבו לימים את מדינת הרווחה בישראל.

בישראל נהוג לראות בחקלאות, בהגנה ובבנייה את סמליה של החלוציות שביסוד הקמת המדינה, ואולם ספרם של גל והולר מציג את התשתית המרשימה של מערכות רווחה שהונחה עוד בימי המדינה שבדרך, ואפשרה את הצעדים הראשונים של תהליכי הקמתה וקליטת העליות.

המבוא לספר מציג את התכלית שבבסיסו: לימוד ההיסטוריה של העבודה הסוציאלית בישראל, היסטוריה שאך פלחים ממנה מוצגים בפרקיו. גל והולר סבורים שהפרקטיקות, התיאוריות, המדיניות המקצועית והמערכות החברתיות, כולן מעשה ידי אדם, ולכן הן משתנות עם חלוף הזמן. ואולם מכיוון ש"ההיסטוריה לעולם חוזרת", התודעות אליה מאפשרת לבחון את התהליכים ואת הצמתים שעברה מדינת הרווחה בישראל. לדעת העורכים

¹ אורי ינאי הוא פרופסור אמריטוס, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ממד ההיסטוריה החברתית-המקצועית אינו זוכה לתשומת לב מספקת. ספק אם יש בידינו מידע המאפשר לבחון פרקים וצמתים שקודמינו יזמו, יצרו והתנסו בהם.

בדרכם המקורית מציגים עורכי הספר בפרק המבוא סימני דרך חברתיים היסטוריים של מדינת ישראל, פרקים המתוארים כמצרף מרתק של אירועים, תהליכים ומאמצי חקיקה שהשתלבו באירועים החברתיים, חלקם בלתי צפויים, אשר אפיינו בעבר את מדינתנו ועדיין מאפיינים אותה היום. בכל אלה עולה השאלה מה היה מעמדה של מדינת הרווחה ומה היה מקומם של עובדים סוציאליים שאמורים היו לנווט את הסיוע שנועד לרווחת האוכלוסייה.

המבוא לספר זה מציג את תכלית הפרקים שיבואו, 14 במספר, שכתבו חוקרים מובילים בישראל. הם נחלקים לשלושה שערים: השער הראשון מתאר את ראשית המקצוע, השער השני מוקדש להתפתחות המוסדית והרעיונית שלו, והשער השלישי מתמקד בעבודה סוציאלית ובצדק חברתי, ונחתם בפרק שכתב חתן פרס ישראל בחקר העבודה הסוציאלית, פרופ' אברהם דורון, ובו הוא מציג את העבודה הסוציאלית בישראל על האורות והצללים שבה. נתאר תחילה את פרקי הספר.

השער הראשון (ארבעה פרקים) מוקדש לימיו הראשונים של המקצוע בפלשתינה-א"י. יהודית אבניר וגיוני גל מציגים את הקמת בתי ההתיישבות (settlement houses), על פי דגם שהובא מאנגליה, שהיו מעין מתנ"סים, מרכזי קהילה שהגישו שירות מקצועי רגיש ומקיף בתחומים הנחוצים לאוכלוסייה היהודית, בעיקר בשכונות עוני. בפרק השני מציגה עיינה הלפרן את תרומתן של נשים (רובן יוצאות גרמניה) שהיו חלוצות בבניית תשתית העבודה הסוציאלית בארץ. הלפרן חושפת מסורות אירופיות שזכו לתרגום מקומי בהתהוות המקצוע. גיוני גל וסטפן קונגטר מתארים בפרקם את המודל הגרמני, ה"ברלינאי", להכשרת עובדים סוציאליים, שהעלו עימן ארצה נשות מקצוע שייסדו בתקופת המנדט את בית הספר העברי הראשון לעבודה סוציאלית. התהליך היה כרוך בהתגברות על התנגדותם של גורמים שונים ובגיוס לגיטימציה להתנהלותו. את השער הראשון חותם פרקן של ענת הרבסט-דבי וסלביה פוגל-ביזאוי העוסק במרחבי טיפול, בחמלה וב"התמערבות" בכינון העבודה הסוציאלית ביישוב היהודי בארץ ישראל.

השער השני דן בהתפתחות המוסדית והרעיונית בהתוויית המקצוע דרך חמישה היבטים: הכרה ובניית מתודה (עבודה קהילתית); בניית תחום מקצועי (בריאות); תגובה לתופעה של סטייה חברתית מדאגיה (עבריינות נוער); התייחסות לאוכלוסייה (מיעוטים); התגבשות מקצוע העבודה הסוציאלית והקמת ארגון העובדים הסוציאליים, שהפך לימים איגוד מקצועי.

השער נפתח בפרק שכתבה אלישבע סדן, ובו היא מתארת את התשתית הרעיונית של התפתחות העבודה הקהילתית ביישוב היהודי ואת ההנהגה המקצועית שהובילה אותה. ורדה סוסקולני, גייל אוסלנדר ואילנה בן שחר מתארות את ראשית התפתחות העבודה הסוציאלית

בתחום הבריאות, ומימי איזנשטדט עומדת על ההתייחסות המקצועית של עובדים סוציאליים (במרכזם קציני מבחן) לסטייה חברתית שבמרכזה עבריינות נוער.

בעוד פרקים אלה מציגים התפתחות בתחומי מומחיות, דן אברהים מחאגינה בהתפתחות מקצוע העבודה הסוציאלית במגזר הערבי מימי המנדט ועד תום הממשל הצבאי בישראל (1966). בפרק החותם את השער בוחן גדי נסים את סיפור הקמתו של איגוד העובדים הסוציאליים בהסתדרות, ומתאר פערי דורות, חשיבה ואינטרסים שאפיינו את הקמת האיגוד ופרקים בהתפתחותו.

השער השלישי בוחן את הקשר (אם יש בכלל) בין עבודה סוציאלית לצדק חברתי. הצדק החברתי נדון בחמישה היבטים: דימויים של עוני ועניים בתקופת היישוב (מימי איזנשטדט וגיוני גל); אנשים עם מוגבלויות (רוני הולר); חסרי בית (שמוליק שיינטוך, חוקר תופעת דרי הרחוב); הפנתרים השחורים ומעורבות עובדים סוציאליים במאבקים ציבוריים ובתנועות מחאה חברתיות (רוני קאופמן).

את לב הספר מצאתי בפרק הסיכום שכתב אברהם דורון. פרופ' דורון, חתן פרס ישראל, הניח אחדים מיסודותיה של מדינת הרווחה בארצנו. הוא גם בחן וביקר אותם במחקריו ובעשרות פרסומיו. בפרק המסכם את הספר בוחן פרופ' דורון התפתחויות אלה בעיניים ביקורתיות.

טרם הקמת המדינה, אומר דורון, קבעו קברניטיה שלעבודה הסוציאלית נועדה השליחות לתקן את מצבו האישי של אדם ולהפוך אותו מנוזק לשותף, יוצר. הנרייטה סאלד הגדירה את העובדים הסוציאליים כאלה שאמורים להעניק לפונים עצה, הדרכה וטיפול אישי מתמיד. ראשוני העבודה הסוציאלית, שרכשו את המקצוע בגרמניה שלפני מלחמת העולם השנייה, הביאו לארץ את הידע ואת הניסיון. הם התמסרו אמנם לשליחותם המקצועית, אבל עשו כן, לדעת דורון, מתוך גישה סמכותית, שיפוטית ואליטיסטית. חוק שירותי הסעד 1958 העניק להם את המסגרת המתירה לנהוג כך; הוא לא העניק לנוקקים כל זכות לקבלת סעד.

גם מומחים שהגיעו לישראל כדי לסייע בבניית שירותי הרווחה מצאו שתשתית הסיוע לנוקקים ומהלך הטיפול בהם אינם עומדים בכל סטנדרט מקצועי מקובל. פרופ' דורון גורס שהפיכת המקצוע לאקדמי, כלומר הקמת בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית, הניחה לא רק תשתית מחקרית בתחום, אלא סיפקה גם קרקע להכשרת כוח אדם מקצועי שבחן והתריע על תופעות של הזנחה ועוני במדינה, שימש פה לנוקקים רבים ובעיקר תבע שינוי בהתייחסות לחוליות החלשות, כפי שעלה בוועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה (1973). חקיקת חוק הבטחת הכנסה (1982) אפשרה להפריד בין מתן סיוע לפונים, תפקיד שהועבר לאחריות המוסד לביטוח לאומי, להגשת טיפול סוציאלי אישי לנוקקים, שהיה אמור להיות מומחיותם של שירותי הרווחה.

מאותה שעה היו אמורים העובדים הסוציאליים להתמקד בטיפול בבעיות מחסור ומצוקה של האוכלוסייה וגם להתמחות בטיפול פסיכו-סוציאלי בנוקקים. ואולם בחירתם הסוחפת של

עובדים סוציאליים ללמוד ולהתמחות באוריינטציות קליניות באה, לדעתו של פרופ' דורון, על חשבון מחויבותם לטפל בבעיות יסודיות ומאתגרות של מחסור ומצוקה ולקדם אותן לידי פתרון. אי היענותם של העובדים הסוציאליים לחובתם ולשליחותם מחזקת את האקלים החברתי השורר במדינה כיום, אקלים המתבטא בנסיגת הציבור והחברה מן האחריות לקידום רווחת פרטים ומשפחות, אחריות שהיא יסודה של מדינת הרווחה.

ספר מקורי וחשוב זה בוחן אפוא סימני דרך בהתפתחות מדינת הרווחה בישראל, ומתאר דמויות, תהליכים, קהילות ומוסדות. אך מעבר לתיאור היסטורי מרתק זה יוצאים עורכי הספר בקריאה להמשיך את המחקר ההיסטורי הבוחן את דרכה של מדינת הרווחה בישראל. תשומת לב רבה מתמקדת כיום בימיה הראשונים של המדינה, בקליטת עלייה, בהקמת יישובים וקהילות ובגיבושם ובטיב המאמצים לקדםם. בכל אלה היו ועדיין מעורבים עובדים סוציאליים. מה למדנו מהניסיון שנצבר אז? האם הוא רלוונטי לימינו? לקליטת עולים ולטיפול במהגרי עבודה השוהים בקרבנו? האם המדינה מעניקה "צדקה" לתושביה, עושה צדק עימם? כולנו מבקשים צדק חברתי; האם לימוד פרקי ההיסטוריה שלנו יקדם וינחה את המאמצים לבחון ולהשיג צדק זה? ואם כן, כיצד?

Strategic corporate social responsibility: Tools and theories for responsible management

Debbie Haski-Leventhal

London: Sage Publications. 2018. 377 pages

סקרה: נוגה פיטובסקי-נוה¹

ספר זה מוקדש לנושא של אחריות תאגידית (Corporate Social Responsibility; CSR), תחום העוסק בשאלת האחריות של החברה העסקית כלפי הקהילה והסביבה שהיא פועלת בתוכן, כחלק משיח ציבורי על תפקידם של תאגידים בהתמודדות עם אתגרים חברתיים וסביבתיים רחבי היקף, כגון השלכות הגלובליזציה, שינויי אקלים, משברים הומניטריים ועוד.

מושג האחריות התאגידית מבוסס על **תיאוריית בעלי העניין** (Stake Holders Theory), ולפיה על הארגון העסקי לקחת בחשבון את כל בעלי העניין הסובבים אותו – האנשים, הארגונים, הקבוצות והגופים המשפיעים על פעילות הארגון או מושפעים ממנה (Freeman, 1984). הנחת היסוד של תיאוריה זו היא שהיכולת של תאגיד להשיג משאבים ובסופו של דבר לשרוד תלויה בקבוצות שונות. התיאוריה התפתחה כאנטיתזה לגישת בעלי המניות הקלאסית, הטוענת שהארגון העסקי מחויב אך ורק כלפי בעלי המניות, ובניסוחו הנחרץ של הכלכלן מילטון פרידמן (Friedman, 1970): "אחריותו החברתית היחידה של עסק היא להגדיל את רווחיו." תיאוריית בעלי העניין, לעומת זאת, מצביעה על מארג היחסים הסבוך שיש לחברה העסקית המודרנית עם סביבתה. מארג זה כולל לקוחות, עובדים, משקיעים, תקשורת, מתחרים ואף את הקהילה הרחבה והסביבה בכללותה (Amaeshi, Nnodim, & Osuji, 2013).

לאורך שנות קיומה עברה האחריות התאגידית מספר גלגולים, המתוארים בפרק הראשון של הספר – מהתפיסה הפילנתרופית שיש לעשות למען הקהילה והסביבה כ"מעשה טוב" או "השבת טובה לחברה" ועד לתפיסה האסטרטגית, המוצגת בספר זה. המחברת, דבי חסקי-לוונטל, משתמשת בהגדרתם של ורתר וצ'נדלר (Werther & Chandler, 2011) לאחריות תאגידית אסטרטגית: "גישה עסקית הוליסטית, המתווה אסטרטגיה עסקית ארוכת טווח, לרבות פעולות הליכה הנגזרות ממנה, כשהעבודה נעשית מול כלל בעלי העניין של הארגון" (עמ' 9, תרגום חופשי). אחריות תאגידית, על פי תפיסה זו, היא לא אירוע נקודתי, כגון בחינת

1 נוגה פיטובסקי-נוה היא דוקטורנטית בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים ומרצה בבית הספר לעבודה סוציאלית במכללה האקדמית ספיר.

צמצום נזקים לסביבה, התגוננות כנגד ביקורת ציבורית או התנדבות אקראית בקהילה, אלא הזדמנות לעסקים לקחת חלק בהתמודדות עם סוגיות חברתיות וסביבתיות כבודות משקל, כגון התחממות גלובלית, סחר בנשים ועבודת פרך של ילדים, ולנצל את כוחם הרב כדי להיטיב עם החברה. אחריות תאגידית אסטרטגית כוללת במהותה ונוגעת בכל הרבדים של הארגון. היא כרוכה בשינוי מעמיק בתפיסת התאגיד את עצמו ובהתנהלותו; משמעותה בין היתר היא ראיית צורכיהם של בעלי העניין המרכזיים במהלך קבלת החלטות עסקיות.

הספר בנוי מתריסר פרקים, הנחלקים לשלושה חלקים. הפרק הראשון בחלק הראשון עוסק בהגדרות יסוד ובהתפתחות הרעיונית של תחום האחריות התאגידית. הפרק השני מציג את ההתפתחות של מודלים מרכזיים בתחום, החל במודל הפירמידה שהציע קרול (Carroll, 1991), המתאר את האחריות התאגידית כפירמידה המונה ארבעה חלקים היררכיים, וכלה בתפיסות מתקדמות יותר של אחריות תאגידית, כגון המודל של פורטר וקרמר (Porter & Kramer, 2011); אלה טבעו את הביטוי "ערך משותף" (shared value), שמשמעו טוויית יחסים נושאי משמעות בין התאגיד לחברה, המועילים לשני הצדדים ומקדמים אותם. טענתם המרכזית של פורטר וקרמר הייתה שכאשר התאגידים רואים את סביבתם כמנוף לצמיחה ולפיתוח עסקי, ותורמים לפיתוח החברה והקהילה סביבם, בסופו של דבר יש בכך כדי לחזק הן את הקהילה והן את התאגיד. הפרק החותם חלק זה מוקדש לניהול הקשר עם בעלי עניין מתוך הארגון ומחוצה לו.

החלק השני מציג גישות שונות של אחריות תאגידית ומציע דרכים מעשיות להטמיע אותן בארגונים. חלק זה נפתח בפרק המוקדש לאתיקה בעסקים, המניחה את התשתית הפילוסופית להתנהלות אחראית וערכית בארגונים. פרק חמש נדרש לנושא הסביבתי ומציג את תפקיד העסקים בשמירה על קיימות בתחומי הטבע והסביבה. פרק שש מוקדש למנהיגות ולתפקידם של מנהלים כמודל חיקוי והשראה של אחריות תאגידית בארגוניהם, ועוסק גם ביישום מודלים שונים של מנהיגות בהקשר של אחריות תאגידית. פרק שבע החותם חלק זה מציג דרכים לערב באחריות התאגידית של החברה בעלי עניין מרכזיים בתאגיד (עובדים, לקוחות ומשקיעים).

החלק השלישי והאחרון מוקדש למדידת אחריות תאגידית ולדיווח עליה. פרק שמונה עוסק בהערכת ההשפעה החברתית (social impact) של פעילות התאגיד, כדי לבחון את המידה שבה הצליח לחולל שינויים סביבתיים ושינוי חברתי בחיי אנשים וקהילות. פרק תשע מציג סטנדרטים המקובלים כיום בעולם למדידה ולהשוואה של אחריות תאגידית, כגון יוזמת האו"ם (UN global compact) שנועדה לעודד קיימות ואחריות חברתית בקרב תאגידים, וכוללת עקרונות יסוד בנושאי זכויות אדם, תנאי עבודה, סביבה ומניעת שחיתות. פרק עשר עוסק בפרסום דוחות של אחריות תאגידית. ברוב המדינות אין דוחות אלה מחויבים על פי חוק, אבל התאגידים הגלובליים ברובם המכריע נוהגים לפרסם מדי שנה באופן וולונטרי, כדי לעודד שקיפות ולקדם דיאלוג עם בעלי עניין של הארגון. פרק 11 מוקדש לשיווק של אחריות

תאגידי, ועוסק בחשיבות של פרסום האחריות התאגידי של החברה בקרב בעלי עניין חיצוניים, כמו גם החשיבות של קידום מסרים אחראיים חברתית בתהליך השיווק עצמו. הפרק החותם את הספר עוסק בשינוי הארגוני הכרוך בהטמעת אחריות תאגידי בארגונים וכן במגמות העתידיות בהקשר זה.

הספר כתוב בשפה קולחת ונהירה לקורא, ומציג שלל דוגמאות המסייעות להבנת הנאמר. כל פרק נפתח בתיאור תאגיד שהתנהלותו ממחישה את יישום הנושא הנדון באותו הפרק. מדובר בתאגידים בין-לאומיים המוכרים לציבור הרחב (מקדונלד'ס, מרקס אנד ספנסר, נסטלה, בן אנד גיריס, קוקה קולה, גוגל, יוניליבר, H&M ועוד), כך שהדוגמאות משמשות מודל חיקוי ולמידה. הספר מציע גם כלים ללמידה אינטראקטיבית ופעילה, כגון שאלות לדיון ותרגילים בסיומו של כל פרק.

הספר מספק סקירה מקיפה ומעניינת של הידע המצוי בנושא של אחריות תאגידי אסטרטגית. מעלתו המרכזית היא השילוב שעשתה הכותבת בין סקירה תיאורטית נרחבת לבין ידע פרקטי מהשדה של אחריות תאגידי. זהו ספר לימוד מצוין, המספק למנהלים בהווה בעתיד כלים יישומיים להטמעה של אחריות תאגידי בארגוניהם וכן מציע מודלים של ניהול ומנהיגות בארגונים. הוא מתאים למגוון קהלי יעד, ובהם סטודנטים לניהול, מנהלים ואנשי מקצוע בשדה שעבודתם נוגעת בתחום. כפי שמצוין בספר, הכלים לניהול אחראי ובר-קיימא שהוא מספק עשויים להועיל לא רק למנהלים בתאגידים, אלא גם למנהלים של עסקים קטנים או למנהלים במגזר הציבורי והשלישי.

מי שיחפש בספר ביקורת חברתית נוקבת כלפי התנהלותם ההרסנית של תאגידים לא ימצא אותה. למעט אזכור קצר של דוגמאות מוכרות, כגון פרשת זיהום האוויר של חברת פולקסווגן או שערוריית אנרון, בחרה המחברת לא לעסוק בביקורת, אלא להציג את הזווית החיובית. כך גם דוגמאות המקרה השזורות בספר מציגות חברות שהתנהלו באחריות, ומטרת המחברת היא להניע חברות אחרות לנהוג כך. החזון העומד בבסיסו של הספר הוא שמנהלים יבינו את הערך הטמון בהתנהלות אחראית של תאגידים כלפי החברה והסביבה ויבחרו להטמיע בארגוניהם אסטרטגיה של אחריות תאגידי. מטרתו אפוא לשמש ספר הדרכה ללימוד ולהטמעה של אחריות תאגידי בארגונים, ובשל כך הוא גורס את הגישה הוולונטרית ולא קורא לשינוי מדיניות דרך רגולציה כפויה. קוראים המחזיקים בעמדה ביקורתית כלפי העולם התאגידי עשויים לראות בכך חיסרון.

מקורות

- Ameshi, K., Nnodim, P., & Osuji, O. (2013). *Corporate social responsibility, entrepreneurship, and innovation*. New York: Taylor & Francis.
- Carroll, A. B. (1991). The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders. *Business horizons*, 34(4), 39-48.
- Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Boston: Pitman.
- Friedman, M. (1970). The social responsibility of business is to increase its profits. *The New York Times Magazine*, September 13, 1-6.
- Porter, M. E & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, Jan/Fab 2011, 1-17.
- Werther W. B & Chandler, D. (2011). *Strategic corporate social responsibility: Stakeholders in a global environment* (2nd ed.). Thousand oaks, CA: Sage.

קורבניות, נקמה ותרבות סליחה

איוון אורליק, מרים ברגר ואבי ברמן

קריית ביאליק: הוצאת אה. 2017. 342 עמודים

סקר: אורי ינאי¹

ספק אם יש חברה או מדינה שבה חשים כה רבים, ובעוצמה כה רבה, תחושת קורבניות. זוועות השואה, מאבק התקומה, מלחמות ישראל ופגיעות האיבה מלווים כל ישראלי בשגרת יומו, ולעיתים גם בעת רגיעה ומנוח. גם אם לא נפגע אדם אישית, תחושת הקורבן מלווה רבים מאיתנו ואת שגרת חיינו. גם הפלסטינים חשים ומבטאים זאת דרך חוויית ה"נכבה", כאב קולקטיבי המוזכר כמעט מדי יום.

כל "קורבן" מבקש צדק. הגדרת הצדק אישית. רבים מבקשים צדק בדמות נקמה. חוויה של פגיעה קשה מחייבת נקמה שתבטא עשיית "צדק", אך כבר בהקדמה לספרם קובעים אורליק ברגר וברמן ש"התברר לנו כי גם הנפגעים וגם הפוגעים, אלה שאוחזים בנשק וגם אלה שהנשק כוון נגדם ופצע אותם פיסית ונפשית – כולם מצויים בסכנה של פיתוח תגובות מצוקה, הגובות מחיר אישי, משפחתי וחברתי".

מאז ומעולם הייתה זיקה בין קורבניות לנקמה. בבסיסה יש תהליך מתמשך של הטפה, ליבוי זעם, בחירת עיתוי מתאים וחיפוש דרך נקמה. ספרם של אורליק, ברגר וברמן מציע דרך אחרת לעשיית צדק – דרך הסליחה. הטיעון המרכזי בספרם החשוב הוא שסליחה תיטיב עם מבקש הנקמה, ופיוס יועיל לו יותר מאשר מעשה נקמה.

האין זו גישה תמימה ואידאליסטית? פרקי הספר מציגים מקרים ועדויות של מחפשי נקמה, ששינו את גישתם ובחרו לסלוח למְעוּל, סליחה שהעניקה להם בריאות, מנוחה ושלווה. פיוס שיכך את השנאה וכיבה את יצר הנקמה. הספר מציג עדויות לכך שהמרת הנקמה בסליחה, המרה שלכאורה אינה מדרך הטבע, הביאה ל"קורבן" מזור – איזון לרוחו ובריאות לנפשו.

בספר שלושה שערים. השער הראשון מונה שלושה פרקים שכתב ד"ר אבי ברמן, העוסקים בפגיעה באדם שעוררה אצלו תחושת קורבנות ובעקבותיה הצורך שייעשה עימו צדק שיפצה על אותה פגיעה. השער השני מונה שלושה פרקים שכתבה מרים ברגר, פסיכולוגית קלינית מדריכה מוסמכת לפסיכותרפיה ואנליטיקאית קבוצתית, על הדחף לנקום. השער השלישי מתמקד כולו בעקרון הסליחה ובחשיבותו לנפגע מבקש הנקמה וגם לפוגע. פרקי השער נכתבו

¹ אורי ינאי הוא פרופסור אמריטוס, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

בידי פרופ' איוון אורליק, נירו-פסיכיאטר, פסיכותרפיסט פסיכואנליטי ואנליטיקאי קבוצתי. פרופ' אורליק המתגורר בספליט, קרואטיה, מוזמן להרצות ברחבי אירופה על ניסיונו בטיפול בנפגעים ופוגעים שידעו הרג ושכול בדלמטיה שבקרואטיה. נרחיב עתה ונציג מעט מתוכן שלשת השערים.

את שלושת הפרקים בשער הראשון, המתמקד בקורבניות, פותח ברמן בטיעון שרבים מאיתנו נפגעים באירועים למיניהם ורואים עצמם כקורבנות. גם אם ספגו פגיעה גופנית, תמיד תתלווה אליה צלקת נפשית. ברמן מבחין בין קורבנות טראומה לקורבנות פוסט-טראומה, כשקורבנות פוסט-טראומטית "נוצרת בצומת שבין השאיפה להשתקמות למשאלה לפיצוי" (עמ' 28). אדם הסובל מפוסט-טראומה "מרגיש העצמה מחודשת להפנות את רגשותיו לתביעת אישור לסבל שעבר ולדרישת הכרה בייסורי גופו ונפשו" (עמ' 29). יחסיו הבין אישיים של הקורבן מתאפיינים בציפייה להכרה בו כקורבן, בהתקת התוקפנות הקורבנית מהתוקפן המאיים, "של פעם", אל מישו מסוכן פחות בהווה. יתרה מזאת, הקורבניות נועדה להפוך סבל להשפעה ויתרון כוח. לבסוף, קורבניות מאופיינת ב"השעיה של האכפתיות כלפי הזולת" (עמ' 34). הפרק השני בשערו של ברמן מתמקד בזווית טיפול שונות, כשבמרכזן שינויים בהתכוונות האמפתית. הוא מדגים זאת דרך תיאור מקרים והטיפול שהעניק להם על בסיס אישי וכן בתהליך של אנליזה קבוצתית. את חלקו בספר חותם ברמן בפרק שכותרתו **קורבניות חברתית ולאומית: ההיבט הלאומי-פוליטי**. בבסיס היבט זה מצויה התביעה לזהות חברתית לאומית-קורבנית והפיכת הסבל למנוף לכוחניות יתר. הפרק נחתם בתיאור תהליכים הפותחים נתיבים להכרה הדדית של נפגע ופוגע זה בזה והענקת פיצוי. המושג "פיצוי" פותח אפוא את פרקיו של ברמן וחותם אותם, אך אינו מרכזי בדיון. הפרקים שכתב שזורים בהתבוננויות ובהארות מקצועיות, המשלימות את הניתוח האקדמי, האנליטי שביסודם. כקורא מצאתי שתובנות אישיות אלה מרתקות ומעשירות את בסיס הדיון החשוב.

מרים ברגר פותחת את השער שלה בזיכרון אישי כילדה בפולין, שעברה יחד עם משפחתה את זוועות השואה. הדיון בנקמה נעשה לא רק מתוך התמחותה המקצועית, אלא מחווייתה האישית, "מתוך רצון אישי להיאבק בעוול ובאי-צדק ולחזק את היכולת לחוסן נפשי ולאכפתיות הדדית" (עמ' 119).

את מושג הנקמה מגדירה ברגר כ"נטייה להשיב על רוע ברוע". הנקמה מופיעה כבר בסיפורם המקראי של קין והבל, בספרות ובדרמה. מוטיב הנקמה אמנם מניע תהליכים ומשפיע על הנפגע ועל סביבתו, אבל בה בעת יש פחד מגילויי עוינות והסתייגות מרעיון הנקמה. גם גישתן של התיאוריות הפסיכואנליטיות לנקמה מורכבת. שאיפה לנקמה, טוענת ברגר, מאפיינת מצב עצמי דחוי. ואולם הרצון לנקום מבטא במהותו גם חיפוש אחר הכרה הדדית, אף שיש להתייחס בהירות (מקצועית) רבה להדדיות זו, שהמניע שלה הוא נקמה.

הכרה באחר, בפוגע, היא בסיס להתייחסות מועילה. "אי הכרה [...] גורמת לחוסר ישע, בושה, השפלה ופחד" (עמ' 139). כדי להדגים זאת, מלווה ברגר את הדיון בתיאור מקרים שטיפלה

בהם. ואכן "התנהגויות נקמניות מופיעות באין סוף צורות בהתאם לפונקציה שהן אמורות למלא בכל קשר התייחסותי נתון. מאחר שכושר ההמצאה האנושי הוא בלתי נדלה, הן יכולות להתבטא לעיתים בצורות יוצאות דופן" (עמ' 175). לנקמה תפקידים תקשורתיים אך גם משקמים. ברגר מעלה כתיסר מסרים המתבטאים ברצון לנקום או במעשה הנקמה.

אצל זה שאינו מכחיש את יצר הנקמה ייטע הרצון לנקום תעצמות נפש. בנקמה יש אפוא שיקולים קליניים שבסיסם אכפתיות, והיא נועדה לסייע למבקש הנקמה לשרוד. במקרים שברגר מציגה, רובם בטיפול הזוגי, מוטיב הנקמה מוביל ואף מועיל לבירור יחסים ולהתמודדות עם צורכי המטופלים.

את הפרק השלישי בשערה מקדישה ברגר לזיכרון, לנקמה, לטראומה ולמה שביניהם, כל זאת תחת הכותרת **השומר אחי אנוכי?**. בפרק זה היא מעלה את משאלת הנקמה כמערכת ניווט במפה הרגשית ואת עקרון "עין תחת עין" כבסיס תרבותי המציין ערבות הדדית. נקמה משמשת אפוא כזיכרון מוסרי של החברה, ובעיקר של האנשים משוללי ההכרה בקרבה. הרצון לנקום מבטא את שימור התקווה שעזרה בוא תבוא, ואם לא תגיע, תהא תזכורת לדיראון עולם, עדות "למה שקרה", בתקווה ובאמונה שאולי אחרים יסייעו בעשיית הצדק. את פרקיה מסכמת ברגר בתובנה האומרת שמשאלות נקמה אינן מעשי נקמה, אך "הקשר הטיפולי יכול להציע תרופה למכות; הוא מאפשר שיתוף ושחרור מיטיב של בדידות משתקת" (עמ' 230).

אורליק מתמקד בשער שלו ב"תרבות הסליחה". הוא פותח בהתייחסות לאויבים, לסכסוכים ולעיוותים מזוינים המקיפים את חיינו בכל עת. הוא מתאר תגובות אנשים במצבי מלחמה ומציג חוויות קשות שהיה עד להן במלחמת קרואטיה. "אימרה ישנה וחכמה אומרת שהזמן מרפא את הכול", הוא כותב, "אך הפרעת דחק פוסט טראומטית הנה תוצאה של כישלון הזמן לרפא את הכול" (עמ' 249). בפרק הראשון פרי עטו מתאר אורליק מציאות, ייאוש ומנגנוני הגנה שהעלו לפנינו פליטי מלחמה ועקורים. תיאורו מתמקד בהפרעות דחק ודחק פוסט-טראומטי שביטאו נפגעי המלחמה ועיקרן שנאה טראומטית וקושי גדול, לעיתים עד כדי אי יכולת, לחשוב במונחים של סליחה.

את הפרק השני מקדיש אורליק לכאב, אבל וסליחה כמרכיבים בתהליך הריפוי. תחילה עומד המחבר על המושג "סליחה" ומציג מודל נורופסיכולוגי משולב של תהליכי סליחה, העשויים להועיל לאדם הסובל אם הם מתלווים לאבל. לסליחה ולחמלה יש, לדברי אורליק, תפקיד כבד משקל בתהליך הריפוי ובמרקם החברתי שמעבר לו. את טיעונו הוא מציג באמצעות מקורות עשירים מהספרות המקצועית והצגת מקרים שטיפל בהם אישית ובקבוצה.

את הפרק השלישי הוא מקדיש לתרבות הסליחה ולחיונייתה לפיוס. מיסודה, יצירת מרחב לסליחה בנויה משלבים שאותם מתאר המחבר ברגישות אישית ומקצועית רבה. תהליך זה ממיר את יצר הנקמה באפשרות של סליחה ופיוס, שתכליתם שיקום יכולתו של המטופל להאמין ולאפשר את "הפצעתה מחדש של התקווה" (עמ' 320).

אין כל ספק שספר זה הוא תרומה אישית ומקצועית חשובה מאין כמוה של שלושת מחבריו, אנליטיקאים קבוצתיים שנפגשו, כמקובל, בכנסים בינלאומיים לצורך הצגת עבודתם. אך מעבר להצגת הידע המקצועי והסתייעות בניסיון שצברו כמטפלים, חשו השלושה שליחות בהצגת החשיבות התרפויטית המופלאה המצויה במשולש הנפשי שקטביו הם קורבנות, נקמה וסליחה. לאור הניסיון החדשני והחשוב סברו המחברים שמעבר להצגת הדברים בכנסים, עליהם להעלותם ולהפיצם בספר שיציג את המרת הנקמה שמבקשים אלה שחשים עצמם קורבנות לסליחה שתועיל להם עצמם. ספר זה נכתב תחילה באנגלית וזכה לקוראים רבים במדינות המערב. לאחר מכן תורגם היטב לעברית בידי כרמית גלעד ואמה ברוורמן. אגב, את הציור המרשים, המעטר את כריכתו, תרמה עליזה אולמרט, אמנית שהיא עובדת סוציאלית בהכשרתה.

מזה יובלות מצוי המזרח התיכון בסדרה של קונפליקטים בלתי פתורים שבהם אנשים חשים קורבנות, חולמים על מעשי נקם ואף מוציאים אותם לפועל. היש מוצא לאלה? ספק אם המדינאים ערוכים לפתור את הקונפליקטים המאפיינים את שגרת חיינו, אבל קהילות, קבוצות ואנשים יכולים ומוזמנים לשנות את הגישה, להמיר את קורבנותם ואת יצר האבל והנקמה שלהם בדרך של סליחה ופיוס ולשפר את איכות חייהם. זו קריאתם של מחברי הספר שנועדה לכל אדם המטפל באנשים שחוו סבל, למשפחות שידעו שכול ולקבוצות המצויות בקונפליקט וכמובן לכל אלה החיים תחת עימות ומלחמה.

ספק אם ספר חשוב ומקורי זה מציע מרשם לטיפול בקונפליקט ומגדיר עיתוי לתחילת תהליך השינוי המבוקש. האם צריך להמתין שיסתיים הקונפליקט כדי להיכנס לתהליך תיקון? מה יהיו התנאים שיקדמו תהליך כזה? מי הדמויות שאמורות לשווקו לציבור? האם יהיה זה תפקידם של פוליטיקאים? אנשי טיפול? כוהנים ואנשי דת? ואמנם יש דתות הקוראות לסליחה ולפיוס, אך מה על דתות שלא עושות זאת?

ספק אם ניתן למצות בפרקי ספר את הניסיון העשיר, הידע המקצועי והתובנה האנליטית שצברו המחברים בטיפולם בפוגעים ובנפגעים במדינות השונות, אולם הניסיון לעשות כן חשוב ומועיל לכל אלה החיים בזירות עימות. הספר מציע לאמץ דרך בין אישית שנבחנה מקצועית, והיא שונה מזו שפוליטיקאים ובעקבותיהם התקשורת נוקטים בימים אלה.